

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(446)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.27>

Гриняк В.А.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Боян-Гладка С.П.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

АНТРОПОЛОГІЯ ПАМ'ЯТІ ЛЕМКІВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ 1944–1946 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОНАСТИРИСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена антропології пам'яті лемків про депортацію 1944–1946 рр. Висвітлено на основі джерел інформацію про особливості традиційної культури, що охоплюють вірування, традиції, ритуали та історію, які передаються з покоління в покоління. Показано, що антропологія пам'яті відіграє вирішальну роль у збереженні культурної спадщини, підтримці відчуття безперервності та зв'язку з минулим.

Стаття присвячена дню пам'яті тотальних депортацій 1944–1946 років лемків з прабатьківських земель які під впливом інтеграції та асиміляції поступово позбувалися самобутньої традиції, релігійних обрядів, говірки, народної музики і танцю. З'ясовано, що внаслідок депортації багато людей втратили свої домівки, в результаті залишили глибокі рани в пам'яті їхніх нащадків.

У статті розкрито антропологічну пам'ять лемків-переселенців Монастирської територіальної громади Тернопільської області, адже цей регіон найбільш яскраво розкриває культурну спадщину лемків на «новій» землі, формування ідентичності наступних поколінь, котрі «пустили» своє коріння. Охарактеризовано лемків, яких внаслідок примусового виселення було розселено у 17 областей УРСР, здебільшого на західну частину Тернопільщини, Львівщину, а зі східних областей на Харківщину та Полтавщину. З'ясовано що, основним осередком лемків-переселенців стала Тернопільщина, а найбільша густина лемківського населення припадає на м. Монастирська, яке стало неофіційною столицею депортованих лемків України.

Досліджуючи, лемків Монастирщини та проаналізувавши окремі його аспекти у визначеній тематиці, вважаємо, що одними із факторів переїзду з інших областей в Монастирська були чутки про велику кількість розселення лемків у регіоні, також вагому роль зіграла відсутність колгоспів, розташування, оскільки лемки прагнули з часом повернутися на прабатьківську землю.

Визначено, що основним аспектом є аналіз фактів збереження своєї ідентичності та багатогранності лемків, як найзахідніших українців у збереженні автентичності та важливої культурної спадщини своєї етнографічної групи.

Ключові слова: антропологія пам'яті лемків, спогади, депортація, асиміляція, ідентичність, традиція, Монастирська.

Постановка проблеми. Проблема антропологічної пам'яті у культурній та духовній спадщині лемків відіграє вирішальну роль у збереженні зв'язку сьогодення з минулим. Депортація для лемків, стала переломним етнокультурним етапом. Унаслідок примусового переселення,

більшість лемків змушені були асимілюватись і пристосовуватись до життя з рідним народом, тому лемків можна вважати чужими серед своїх. Але все-таки в пам'яті українського народу зберігаються особливі події, котрих зовсім не легко вирвати з коренем. Висвітлення реальної картини

спогадів та пам'яті лемків певного регіону у свідомості декількох поколінь. Монастирищина стала особливою територією дослідження, через щільність проживання лемків та подальшого розвитку і збереження лемківської спадщини у простолюдю, який це зберіг частково чи цілком у своїх оселях.

При вивченні даної проблеми авторка керувалась особистими мотивами. Питання депортації для дослідниці є актуальним оскільки, вона є нащадком лемків-переселенців та сама родом із м. Монастирська, саме тому щоб встановити історичну справедливість та розповісти про історію лемків одного населеного пункту було обрано саме таку тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Великий внесок у розвиток лемкознавства зробив І. Красовський, який із своїх студентських років досліджував проблематику, сам він також був депортованим. Багато вітчизняних праць приділено темі депортації, основними дослідниками яких є Р. Кабачій [5], Я. Галик [3], Д. Байкеніч [1], Ю. Боднарчук [2] та інші. Також є праці присвячені фольклорній тематиці, праці Фабрики-Пороцької, Й. Варахола. Говорячи, про етнографічні дослідження теми лемків, то до безпосередніх дослідників можна віднести М. Горбаль, М. Мушинку.

Основною джерельною базою даного дослідження слугували респонденти лемківського походження різних вікових категорій Монастирищини. Дане дослідження є новим та мало дослідженим, адже уперше було проведено систематичний аналіз вивчення традиційної культури лемків в пам'яті молодого покоління у Монастирській громаді Тернопільської області, новим і є запис польових досліджень автора вводиться в науковий обіг.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення проблеми депортації, її сутність і наслідки для етнічних українців Лемківщини, та комплексне вивчення традиційної обрядовості та пісенного фольклору лемків у пам'яті лемківських нащадків, які проживають на Монастирищині.

Виклад основного матеріалу. З початком Другої світової війни життя українців на території Польщі ставало нещадним. 1944–1946 рр. майже 500 тис. етнічних українців було депортовано з батьківських земель. Це був “взаємний обмін населенням”: українців – з території Польщі до УРСР і поляків – з території України до Польщі. Під депортацію попало населення Лемківщини, Надсяння, Західної Бойківщини, Любачівщини, Холмщини та Підляшшя.

Протягом насильницького виселення 1944–1946 р. було депортовано близько 130 тис. лемків. Їх було розселено у 17 областей УРСР. Велика кількість лемків була спрямована в Західну Україну, в ті населені пункти, де було найбільше поляків (котрі вже виїхали в Польщу) [1, с. 232].

Депортовані лемки в УРСР почали проживати майже у всіх областях сучасної України, проте 44% від кількості депортованих лемків заселили Тернопільщину [2, с. 13] – Чортківщина, Монастирищина, Теребовлянщина та м. Збараж. Основним осередком лемків-переселенців залишається й до сьогодні м. Монастирська, яке сьогодні стало неофіційною столицею депортованих лемків України.

Проблема депортації лемків є одним зі складних й історично значущих питань. Процес депортації спричинив страждання для багатьох лемків, які втратили свої домівки, землю, статус та культурну спадщину. Ця подія є переломним етнокультурним етапом, внаслідок якої більшості лемкам прийшлося асимілюватися і пристосуватися до життя з рідним народом, тому їх можна вважати чужими серед своїх. Але все-таки в пам'яті народу залишилося багато того, що не так легко вирвати з коренем. Більшості лемкам вручили депортаційні карти на Схід УРСР, переважно на Полтавщину та Харківщину, рідше Волошиноградщину та Катеринославщину, Сталінську область. “Виселили нас 1945 року... найперше нас виселили в Харківську обл., одтамаль ми тікали ...” [6], “... з Польщі депортували до Полтави, їхав я на верху товарного поїзда ...” [7] – розповідає депортований.

Поневірявшись по східній частині України, багато сімей оселилися на Тернопільщині, де в багатьох були родини, сусіди чи знайомі “...на Полтавщині була колективізація, сім'я вирушила блище до кордону, так опинися в с. Петриків на Тернопільщині, ... там ми жили до 1946 року, почувши, що в Монастирську багато лемків ... оселилися на фільварках, дали нам малий город 4 соток... так ми прижилися на Монастирищині...” [8].

Сьогодні проблема виселення обговорюється у кожній лемківській родині, адже депортовані розповідали молодшим поколінням про історичні події, які склалися на кінець Другої світової війни: “1944–1946 р. була депортація про “обмін населення”. Ой то було горе для людей, багато плачу, одні люди вмирили по дорозі... вивозили їх на фірах. Приїхавши сюди, вони побачили що тут нічого нема, то вони їли лозу...” [9].

“Наша сім’я погубилася, мій дідो Петро опинився в Монастириську, де шукав нам хижу, йому на основі описаного майна в Польщі дали дві хижки, він вибрав ту де ліпша стодола, бо в Криниці він був газда потужний, мав купа лісу і поля...” [10].

“Переселення в Україну для нас стало справжньою трагедією. Наше село вивозили в тодішню Волошиводградську обл. Але якось господарі домовилися (не знаю з ким) і нас за 12 год висадили на Тернопільщині на ст. Потутори. Виїхали ми з Польщі після св.Петра, а прибули в кінці серпня. Два тижні ми були на станції під відкритим небом...” [11].

Проблема депортації внесла зміни в матеріальну спадщину м. Монастириська. Депортовані разом привезли багато пам’яток матеріальної та духовної культури, а саме Євангеліє привезене з с. Криниця, воно зберігається у церкві Воздвиженого Хреста, яке використовується під час обходу на свято Кермеш. Також у цій церкві є і інші церковні речі (фігури ангелів коло Царських воріт, люстри). Під час депортації було таємно вивезено церковний дзвін з с. Криниця, який потім скрито сховано в церкві Успіння Пресвятої Богородиці [14].

Лемки дуже прив’язані до рідних гір та земель, тому багато хто через певний час навідувалися “посмотритися на рідну хижу”. “Ціле життя я згадував рідні гори за котрими банують вшитки лемки. На старості років мав можливість поїхати до рідної Криниці...” [12].

Операючись на зібраний етнографічний матеріал, можна спостерігати таку закономірність, що в м. Монастириська переважно приїхали лемки з Новосанецького та Горлицького повіту. Найбільше у місті опинилося криничан.

Лемки в Монастириську компактно розмістилися в місті в районі Березівки (вул. Шевченка, вул. Мазепи, вул. Гнатюка, вул. Горіхова, вул. Сонячна, вул. Озерна та ін.) та Фільварок (вул. В. Великого та вул. Підгородня), тобто на поселення, де до того жили поляки. Більшість опитаних респондентів проживають саме в цій місцевості. Звісно, внаслідок асиміляції та інших факторів лемки проживають і в центрі міста та інших мікрорайонах міста.

Унаслідок асиміляції та місцевих впливів, на сьогодні етнографічна група лемків втратила свою говірку яка є основним фактором автентичності лемків. По-лемківськи розмовляють переважно старші люди, дітям відома говірка, лише в тих де в родині були “правдиві” лемки, або ж там де, довше жили баба з дідом, які передавали лемків-

ську автентичність [15]. Лемківський діалект здебільшого зараз вживають в побуті.

Депортація послужила причиною зникнення традицій, звичаїв, релігійний вплив щодо віросповідання, яке несло радянська ідеологія.

Наслідки для людей принесла депортація масштабні:

По-перше, найтяжчим для людей була втрата житла і майна, бо лемки все своє життя намагалися вести господарство та будувати житло. У процесі депортації, багато лемків були змушені залишити свої домівки та майно, не маючи можливості повернутися. У результаті, вони втратили свої землі, нерухомість і родинні спогади. Опитуючи респондентів, було опрацьовано фотографії зроблені ще на Лемківщині, проте мало хто їх зберіг, адже більшість речей з собою просто не взяли.

По-друге, розрив з рідними та культурою. Депортація створила великий розрив між лемками, їхніми родинами та рідними місцями проживання. Багато лемків були розселені у віддалених регіонах, де вони зіткнулися зі складнощами тимчасового життя та інтеграції у нове оточення. Це призвело до згасання багатьох аспектів їхньої традиційної культури та спадщини. Також ще до початку депортації деякі лемки, переписалися на поляків, за різних причин, а чоловіки котрі були на війні, по завершенню поверталися з фронту, натомість дома їх ніхто не чекав, адже у їх будинку вже оселялися поляки.

Третім наслідком є втрата лемківської ідентичності. Депортація лемків із їхньої батьківщини призвела до втрати ідентичності та почуття приналежності до своєї етнографічної групи. Багато лемків були змушені приховувати свою етнічну самосвідомість та культурні особливості, що призвело до асиміляції у нових місцях проживання.

На основі відповідей респондентів, спостерігається часте явище, не цілком доброзичливого ставлення до лемків з боку місцевого населення М. Монастириська. Тому багато лемків “відмовились самі від себе” або ж соромились свого етнічного кореня.

У цілому, депортація лемків мала серйозні соціальні, економічні та культурні наслідки, що досі відчуваються цією етнографічною групою. Проте зараз відбувається процес відновлення та збереження лемківської ідентичності.

Неабияке значення в антропології пам’яті лемків мають пісенні надбання лемків після депортації.

Народна пісня – це важлива складова лемківської традиційної культури та особливий елемент

самоідентифікації. Вона відображає історію, традиції, а також почуття та емоції цієї етнографічної групи. Вона відіграє важливу роль у збереженні культурної спадщини лемків та їхньому самовираженні. Пісня є не лише джерелом розваги, а й способом передачі своєї історії та культури.

Слід зазначити, що лемківська пісня найменш постраждала унаслідок депортації, а навпаки доволі вдало інтегрувалася в загальну українську пісню.

Найбільше лемківських пісень в даному регіоні збереглося про кохання, та тужливих, що відображають часи репресій та депортації, відомо історичні та повстанські пісні.

Найчастіше згадують опитані респонденти пісні ліричного змісту: “Под облачком явір похилений...”, “Ой, верше, мій верше...”, “Світить місяць над горами...”, “Горем долом ходжу...” та інші [16].

У лемківському фольклорі побутує чимало жвавих та жартівливих пісень – “Ой, летіли гусоньки низько понад стріхи...”, “Дам я яловицю...”, “Як ішов я з Дебечина додому...”, “Походив почалапав коло нашої кучи...”, “Чиє ж то полечко не оране?...”, “Червона ружа трояка...”, “Як я си заспівам понад яворики...” [13].

До соціально-побутових пісень належать історичні, емігрантські, “вояцькі” пісні та інші, які характеризують певну історичну епоху. В уяві та пам’яті лемків зберігається особлива любов до природи “про гори лемко може говорити вічно, і не може без банування за ними” [12]. Опитуючи вніорматорів котрі були на прадідівських землях, всі підкреслюють про чисте гірське повітря та краєвиди – “Гори наши, гори наши, Гори наши Карпати...”.

Лемки Монастирищини у фольклорі мають як тужливі пісні про депортацію так і про сумну долю народу, який страждає. Найпершою піснею, яку згадують молоді лемки є “Гей, пливе кача по Тисині, Пливе кача по Тисині...”. Проблемі депортації присвячено багато пісень, серед найбільш розповсюджених можна віднести “Як згадаю тую весну 45 року, Як вигнали наших лемків на чужину далеку ...”, “Женут, виганяют, не дают спочити, Де м-ся родив, не дают мі жити...” та “Лемко я си, лемко в Криниці м ся родив...” [16].

Пісні воєнної тематики склали досить чисельну групу, які носили назву жовнірських. У пам’яті опитаних респондентів даної місцевості було згадано лише: “Кедь ми прийшла карта нароковац...”, “Летів пташок попід оконечко...” та “Вино, вино червененьке...” [14].

Також серед інформаторів згадуються і емігрантські пісні, які займають вагоме місце в лемківському фольклорі, котрі змальовують долю емігрантів, тугу за рідним краєм та близькими, нарікання на важку долю працю з марних заробіток, оспівану прощання з родиною, рідною землею, розлука подружжя та закоханої пари, батьків та дітей, розлуки з рідною хатою – “Полетів би’м на край світа...” [9].

Основою самоідентифікації та походження молодих лемків є важливою складовою дослідження. Пам’ять молодих лемків про депортацію їхніх предків є важливою частиною їх культурної спадщини. Депортація лемків, яка відбулася в другій половині ХХ ст., була наслідком різних політичних подій.

Більшість молодих лемків Монастирищини знають своє походження “Майже всі мої предки походять з с. Криниця Новосандецького повіту, є і предки які походять з с. Прегонина Горлицького повіту. Одже всі мої предки є корінні лемки” [13] “Мої предки походять із Горлицького повіту село Висова (пра баба і пра дідо) і Ганчова (пра баба і пра дідо)” [12]. Питання самоідентифікації опитаних, дещо відрізняється від їх етнічного походження, адже інтеграція в місцеве середовище яскраво відображена. “Так, я корінна лемкиня” [11].

Проблема депортації лемків продовжує існувати до сьогоднішнього дня. Багато лемків зберігають свою ідентичність та борються за визнання прав. Часто стикаються з викликами у відновленні свого культурного спадку.

Наукове дослідження проблеми депортації лемків потребує багатогранного підходу. Враховуючи історичну складність цього питання, важливо працювати над збереженням культурної спадщини лемків.

Говорячи про розвиток та відродження лемківської культури в м. Монастирська Тернопільської області, можемо вважати, що простежується збереження лемківських традицій у кожній лемківській родині.

Також вагомий внеском у розвиток лемківської культури здійснює Монастирський обласний музей лемківської культури “Лемківське село”, де часто проводять працівники установи тематичні майстер-класи із збереження лемківських традицій та щорічний фестиваль “Дзвони Лемківщини”. У місті діє молоде товариство “Молоді Лемки”, метою якого є популяризація лемківської культури [4, с. 1107].

Висновки. Таким чином антропологія пам’яті лемків Монастирищини є основою самоідентифікації лемків, яку вони привезли з собою з «рід-

ної Лемковини», натомість майбутнє покоління, зокрема молодь на генетичному рівні перейняли жаль за етнічною землею, велику біду втраченого життя та “райську землю”, яку обіцяла радянська влада. На сьогодні частіше лемки із більшою впевненістю та гордістю заявляють про своє справжнє походження та історію своїх предків.

Також слід відмітити, що серед молоді лемківського походження присутня активність у культурній, освітній сферах та громадянській діяльності, зростає зацікавлення у збереженні своєї спадщини, вивченні мови, традицій та участі в культурних заходах, що сприяють збереженню української ідентичності.

Список літератури:

1. Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. 2013. № 2. С. 231–235.
2. Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 315 с.
3. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946. Львів, 2015. Т. 1. 24 с.
4. Гриняк В. Депортація лемків в пам'яті молодого покоління українців Монастириської міської територіальної громади Тернопільської області // *Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Історія та археологія»)*. Випуск № 3(21) 2024. С. 1098–1111.
5. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України // *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 426–436.
6. Респондентка Марія Адамівна Собашко 1939 р.н. с. Криниця Новосанецького повіту проживає в м. Монастириська.
7. Респондент Петро Йосафатович Шаршонь 1933 р.н. с. Нова-Весь Новосанецького повіту, проживає в м. Монастириська.
8. Респондент Володимир Гнатович Хутко 1956 р.н. м. Монастириська.
9. Респондентка Софія Романівна Теліщак 2013 р.н. с. Доброводи.
10. Респондентка Марія Володимирівна Хутко 1956 р.н. м. Монастириська.
11. Респондентка Євгенія Афтанівна Біщак 1936 р.н. в с. Мохначка, проживає в м. Монастириська.
12. Респондент Степан Іванович Петришак 1930 р.н. с. Криниця Новосанецького повіту, проживав в м. Монастириська.
13. Респондентка Софія Андріївна Гриняк 2006 р.н. м. Монастириська.
14. Респондентка Лілія Русланівна Дерев'яник 2008 р.н. м. Монастириська.

Hryniak V.A., Boian-Hladka S.P. ANTHROPOLOGY OF THE MEMORY OF THE LEMKS ABOUT THE DEPORTATION 1944-1946 (BASED ON THE MATERIALS OF THE FIELD RESEARCH OF THE MONASTERY OTG OF THE TERNOPIL REGION)

The article is devoted to the anthropology of the Lemko memory of the deportation of 1944–1946. Based on the sources, information about the features of traditional culture, including beliefs, traditions, rituals and history, which are passed down from generation to generation, is highlighted. The anthropology of memory is shown to play a crucial role in preserving cultural heritage, maintaining a sense of continuity and connection with the past.

The article is dedicated to the day of commemoration of the total deportations of Lemkos from their ancestral lands in 1944-1946, who, under the influence of integration and assimilation, gradually lost their original tradition, religious rites, speech, folk music and dance. It was found that as a result of deportation, many people lost their homes, as a result, they left deep wounds in the memory of their descendants.

The article reveals the anthropological memory of Lemko settlers of the Monastery Territorial Community of Ternopil Region, because this region most vividly reveals the cultural heritage of the Lemkos on the “new” land, the formation of the identity of the next generations who “sent down” their roots. The Lemkos who, as a result of forced eviction, were resettled in 17 oblasts of the Ukrainian SSR, mostly to the western part of Ternopil Oblast, Lviv Oblast, and from the eastern oblasts to Kharkiv Oblast and Poltava Oblast are characterized. It was found that Ternopil Oblast became the main center of Lemki settlers, and the largest density of Lemki population is in the city of Monastyriska, which became the unofficial capital of deported Lemkos of Ukraine.

Researching the Lemks of Monastyrishchyna and analyzing its individual aspects in the specified topic, we believe that one of the factors of moving from other regions to Monastyrisk were rumors about a large number of Lemks settling in the region, the lack of collective farms, the location also played an important role, since the Lemks sought to return over time to the ancestral land.

It was determined that the main aspect is the analysis of the facts of the preservation of the identity and multifacetedness of the Lemkos, as the westernmost Ukrainians in preserving the authenticity and careful cultural heritage of their ethnographic group.

Key words: *anthropology of Lemko memory, memories, deportation, assimilation, identity, tradition, Monastyriska.*